

ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ ԿՈՒՂՇՄԻՑ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻՆ ԽՈՐՆԱՅԻՈՑ ՎՐԱՅ ԸՐԱՅ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Արդէն հայ ուսումնական աշխարհին ամենամանօթ է ազգային մասնաւորութեան յարգն ու արժէքն էւրոպայի արդի խիստ, անողորք և ստէպ ժրխտողասէր և անաչառ քննադատութեան ատենի դիմաց, ոչ միայն բոլոր հայ մատենագրաց նորանոր այլալեզու թարգմանութիւններով և հրատարակութիւններով, այլ և եւրոպացի հայերէնագիտաց Պանճարոյ առաւելութեամբ և բազմութեամբ: Գրեթէ դար մը կ'ըլլայ որ էւրոպա հայերէնաւորելը կարևոր կը դատի, եթէ ոչ սիրտը հրահանգելու, միտքը կրթելու և գրիչը ողորկելու համար, այլ գոնէ արևելեան, ըստ իմիջ և արևմտեան պատմութեան աղբերաց վրայ ստոյգ տեղեկութիւն մը առնելու համար: Եթէ եւրոպացի հայերէնագէտք մեծաւ մասամբ խօսեցան, գրեցին և դատեցին զազգային հին մատենագիրները, ինչպէս ազգային և ազգասէր ճամբարախնդիր և լուսաւորեալ մտք մը, ոմանք ալ միայն հետաքննիչ գիտնական խուզարկութիւն մը նպատակ դնելով՝ անխնայ քրքրեցին և դատեցին և եթէ ներելի է ըսել՝ հանճար, ներ ծախեցին ըստ կարելոյն հայկական պատմագրութեան տարրը վեր 'ի վայր շրջել և սուտ ու շինծու գտնել:

Ըստ այսմ եւրոպացի հայերէնագէտք երկու մասն կրնան բաժնուիլ. ճամբարիտ հայերէնագէտք՝ որոց տեսութիւնը լուսաւոր և իմաստուն կերպով ազգային աւանդական տեսութեան վրայ հիմնեալ է, և հայերէնասէր՝ որոնք իրաւ երկրորդական նպատակ մ'ունին հայ պատմագրութեան մէջ, ինչ ինչ լուսաւորութիւններ փնտռել բոլոր արևելեան մթնապատ պատմութեան աղբերաց վրայ. սակայն կարծես թէ անոնց գլխաւոր նպատակն է նոր բան ըռել, նոր տեսութիւն ըռել, նորանոր հանճարեղ գուշակութիւններով բոլոր հայ

պատմութեան հիմը խախտել, տապալել և պարզ ժողովրդեան տգէտ աւանդատիրութեան յառաջածագ մը համարել և քարոզել. որոնց մոլորութիւնը ինքնին ազգի մը իր պատմութեան վրայ ունեցած վկայութեան իրաւունքն և բուն հասարակաց ուղղադատ միտքն կը մերժեն:

Այս բնական բաժանման մէկ մասը գրեթէ ամբողջովին գերմանացի են, որոց ծայրայեղ և դիւրամուլար քննադատութեան ատենին դիմաց և ոչ Սուրբ Գիրք, որ է ըսել բովանդակ ազգի մարդկան անընդհատ և միաձայն վկայութեամբ երաշխաւորեալ մատեանն, չկրցաւ անպարտ արձակիլ. որով կը գուշակուի թէ այսպիսի մեղք քննադատութիւն մը ինչպէս պիտի դատէ զհայ պատմագրութիւնը՝ որ արտաքին մեծ երաշխաւորներ չունի իրմէ աւանդածին՝ բայց եթէ ինքն ինքեան:

Արդի գերմանացի հայերէնագէտք զեռ բազմութիւ չեն, որոնց ոմանք խահական զգուշութիւն իրենց նպատակին հասնելու ճամբուն մէջ հայերէնով շատ կը լուսաւորուին: Ինչպէս Պատուելի երէցն Գէորգ Միսինկէր, հմուտ ուսուցիչ Հին կուսակարանին վերաբերեալ գիտութեց 'ի Սայցպուրկ. Հիւպշման երիտասարդն որ զՍեբիոս պատմագիրն գերմաներէն թարգմանեց և ուսումնաթեքութեւ հրատարակեց զանազան լեզուաց և 'ի մասնաւորի հայկականին հին և նոր հնչմանց և կազմակերպութեան վրայ. և Ստայրերդ Մէրքս հարստամիտ գիտնականն՝ ուսուցիչ վարժապետ 'ի Դիւպինկէն քաղաք՝ սեմական լեզուաց և իմաստասիրութեան, որ և մտաց ուղղութեամբը խորխորատէ 'ի խորխորատ կ'ընթանայ: Յիշած գիտնականք ոչ աւտամբ միայն այլ և դիմք ծանօթ են մեզ և մտերիմ խօսակցութեամբ ալ

իրաքանչիւրին մտաց զիտումը և ուղ-
ղութիւնը գիտենք:

Բայց անցեալ տարի 28 ապրիլի Սաք-
սոնիոյ արքունի ձեւ. ինստիտուտի-
րակաւն — պատմական գիտնականաց
դասուք քննութիւններէն ծաղկաբայ¹
հետաքրքրական ուսումնասիրութ մը
հրատարակեց Պ. Կոշիւմիս, անշուշտ
հայերէնագէտ. թերթին նիւթն է թէ
Մովսէս Խորենացոյն Հայոց պատմու-
թեան ո՛րչափ հաշտութ պէտք է ընծա-
յել². մենք աւելի խոհական և զգուշա-
ւոր սեպեցինք աս վերնագիրը փոխել
և ըսել Պ. Կոշիւմիս գիտնականին
Խորենացոյն վրայ ըրած դատաւ-
տանը: Գործոյս հեղինակը անուամբ
միայն ծանօթ է մեզ և ոչ աւելի, ուստի
ոչ իր հայերէնագիտութեան չափը և
ոչ իր մտաց զիտաւորութիւնը գիտենք:
Ըստ մեր կարծեաց զՄովսէս իբրև Հե-
րոգոս ոմն և Ստրաբոն³ օժանդակ ընդ-
հանուր պատմութեան նկատելով կը
դատէ, և ոչ առանձին իր կարծիքը ու-
նեցող պատմիչ. ուստի պիտի չզարմա-
նանք եթէ տեսնենք շատ անգամ նո-
րասիրութ Վառուած և տեղ տեղ ալ
թերուղիկտեսութեամբ և կարծեաք խա-
բուած: Հաւատարիմ թարգման մնալով
Գերմանացւոյն հատուած հատուած կը
հրատարակենք, ոչ իբրև համամիտ և
համակարծիք անողը դատողութե մը,
այլ պարզապէս ծանօթացնել մերագ-
նեայ բանասիրաց մեր յարգոյ պատ-
մահօր գրութիւնը արդի քննադատու-
թեան ատենի առջև: Այսու հանգերձ
զանց չըրինք ազգային պատմութեան
կամ դատաստանաւ կամ դիպուածոց
առաջարկութեամբ անիրաւ թշնամա-
նացը սակաւատող ծանօթութեամբք
պատասխան տալ. որովք չէ թէ ուղե-

ցինք ՚ի պաշտօնէ և անթերի հերքում մը
ընծայել ասացուածոց հեղինակին, որ
տնօր և հմտութ չէ կատարելադունի մը
գործ է, այլ հմտից համար իբրև ՚ի հա-
ւաստիք մեր անկողնասիրութեան և
անցգույցից ալ ՚ի զգուշութիւն ամեն
նոր տեսութեան չհաւատալու և չխաբուե-
լու և ոչ ալ հաւատացնելու և խաբելու:

Հայոց պատմագրաց նահապետն Ս.
գաթանգեղոսն է, որ Տրդատայ առաջին
քրիստոնեայ թագաւորին ատեննազարի
անուանով ծպտեալ գրած է իր իշխանին
և Գրիգոր Լուսաւորչի պատմութիւնը:
Հայոց հեթանոսութեան յիշատակա-
րաններով ճոխ երկասիրութիւն մ'է,
բայց բուն պատմութե կողմանէ ամեն
աղքատ: Ընդարձակ վկայարանութիւն
մ'է, որուն ժամանակակցի մը գործ ըլ-
լան անկարելի է. բայց հաւատալու ար-
ժանի վկայ մ'է, թէ ինչպէս դպրու-
թենէ զբւրկ ազգերու մէջ ճամարիտ
պատմութիւնն ՚ի վիպասանութիւն կը
փոխուի: Թէպէտ Փաւստոս Բուզանդ
որ յորրորդ դարուն վերջը գրեց, այս
գիրքը նոյն դարուն առջի քառորդին
մէջ ապրող և գրած դիպուածոց ակա-
նատես մարդու մը երկասիրութիւն
կարծեց. ճանչցաւ, և իր գործն ալ անոր
շարայարութիւն ըրաւ⁴, ուղիղ ըրն.
նազատութեան դիմաց պարտաւոր է.

1 Այսպիսի վարկած մը որոշակի չենք կրնար
տալ Բուզանդայ. այլ մերային նոր բանասիրաց
և օտարազգի հայասիրաց և հայերէնագիտաց
ճարտար գուշակութիւն մ'է այն դժուարա-
լոյծ խնդրոյն թէ, ինչո՞ւ Բուզանդ իր գրած Հա-
յոց պատմութեան առաջին գիրքը ՍԵՐԴՏ ԸՆԴ-
ՐԱՅՈՒՆ կը կոչէ: Ի՞նչ աւելի ճարտար է արդի
քննադատութեան գուշակութիւնը, որ իրա-
ւամբ հիմնեալ գլխաւորաբար Փաւստոսայ գոր-
ծոյն ընդհանրագոյն և հետաքրքրական վեր-
նագրին վրայ ԲՈՒԶԱՆԴԱՐԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՅԱՆ, հա-
ւանականագոյն և մտաց ընդունելի կարծիք մը
կ'առաջարկէ: Փաւստոս ազգաց պատմութեան
մատենագրեան մը յօրինելու ձեռք զարկեր է
և յաջողեր է. մատենագրանը Բուզանդան
դարձեալն կը կոչուէր, որուն երրորդ մասը
Հայոց պատմութիւնն էր: Հայ սոկեգրէթ թարգ-
մանիչ մը հինգերորդ դարուն սկիզբը հայկա-
կան մասը թարգմաներ է. քնագիրը հինգերորդ,
վեցերորդ դարուն գեւ. մնաց, ուսկից քաղած է

1 Abdruck aus den Berichten der phil.
histor. Classe der Königl. Sächs. Gesellschaft
der Wissenschaften 1875, Vom 23 April.

2 Herr von Gutschmid legte der Gesellschaft
einen Aufsatz vor, über die Glaubwürdigkeit
der Armenischen Geschichte des Moses von
Khoren.

բայց գործը հինգերորդ դարու կիսին աւելի առաջ չէ գրուած։ Ազատանգեղոս կեղծ անուն է¹, որ կը նշանակէ քրիստոնէութեան 'ի Հայաստան միտ, նեղուն աւետարներ հրեշտակը՝ երնայ ձեռքերնիս եղած հայերէնը՝ որ Սիմէոն Մեթափրատեանն նախընթաց մէկու մը յունարէն գրուած գործ մ'է՝ բաղդաւ տուիլ Մեծին կարողութի վիպասանական պատմութեանց հետ, որուն առջի մասերը համեմատաբար միայն համառօտ տարբերութեամբ մի պատմական կալուրդսն կը հետանան։

Ճշմարիտ պատմագիր մ'է փաւստոս Բուզանդ, որուն յունարէն երկասիրուած Հայոց պատմութիւնը չորրորդ դարու մէջ հայերէն թարգմանուեցաւ։ Այն ժամանակին պատմութեանն համար ամենակարևոր աղբիւրներէն մէկն է, թէպէտ և իր կարծիքովը և առ ժառանգաւորս ունեցած մոլենախանձ կողմնասիրութեամբը՝ թագաւորական իշխանութեան ձեռքէն միայն զգուշութեամբ կրցաւ փրծիլ։ ոչ միայն այս

Պրոկոպիոս ալ, անկէ վերջը չի շարունակուի։ Գործոյն քննարկին միայն թարգմանուած հայկական մասը մնաց, որ և ըստ վկայելու հնագուին մը՝ յանձնուած կամ տգէտ ձեռքէ մը մեծամեծ փոփոխութիւններ կրէր է։ Ուստի բաւական պատշաճ չկայ Բուզանդը՝ Ազատանգեղոսի շարունակող կարծել։ ըստ իրին այդ շարունակութիւնն է Հայոց պատմութեան, բայց ոչ ըստ վկայութեան և գիտաւորութեան հեղինակին։

1 Արդի Ազատանգեղոսի անուամբ գործոյն համար հասկընալու է, որ երկու քննարկ ունի։ արդէն բաւական ապացոյցուած է թէ յոյնը՝ հայերէնի թարգմանութիւնն է (Պամ. Հայ. Իսպ. Իսպ. Գ. էջ 99-124) որուն կը համաձայնին արդի եւրոպացի յունագէտք և հայագէտք ալ։ Բայց արդեօք արդի հայ քննարկին պատմական Ազատանգեղոսի հարազատ գործը ըլլան կըրնանք հաստատել առանց ամօթապարտ մնալու արդի ամենախոյզ, ուղիղ և անաչառ քննադատութեան ասանի դիմաց։ Յստակ հայեցի և վայելչաբան շարագրութեամբն շատ գիւրին է Հայուն մը համար խաբուիչ և Ի դարու առջի քաւորդին գործ կարծել։ Բայց կրօնական վարդապետութեանց, վարդապետներու ոճոյն և պատմութեան շատ մասանց նկատմամբ խաբուիչ չըլլար արդի դարուն մէջ։ Այսպիսի բաւական սեպակը առ այժմ, թերևս հարկ ունենանք ուրիշ աւթով առանձին և մանրակրկիտ քննութիւններով խտելու սոյն նիւթոյն վրայ։

Թեոփիլոս, այլ և հայ թարգմանութեան խրթին, անհարթ և անոճ կարգաբանութիւնը պատճառ եղաւ, որ այս հնագոյն պատմագիրն 'ի հայ բանասիրաց ինչուան հիմայ մէկդի ձգելու արժանաւոր դատուի։

Իբրև հայր հայկական պատմագրաց կը պարծի Մովսէս Խորենացի, անոր յայրորդը, որ հայ բանասիրական աւարիզէն ալ դուրս քաջածանօթ է։ Բայց 'ի աշխարհագրութենէ մը՝ երեք գիրք բաժնուած Հայոց պատմութիւն մ'ալ ունի գրած, որ մեզի նախ Գուլիէմոս և Գէորգ վիստոն երկու եղբարց լատին թարգմանութեամբ և տպագրութեամբ ծանօթացաւ 'ի Լոնտրա 1736, քառածալ։ Պատմութիւնը նորէն տպագրեց Լրվայլեան գաղղիներէն թարգմանութեան հետ մէկտեղ 'ի վենետիկ 1841, 2 հատոր ութածալ։ Լրվայլեանի հրատարակութիւնն կատարելագոյն է և ըստ կարելոյն ընտիր ձեռագրաց վրայէն եղած, բայց վիստոնեան հրատարակութիւնը պարապի չհաներ։ օրինակի համար Մար թագաւորաց կարգին մէջ՝ վիստոն ուղիղ ցանկը գրեւ է, ուր Լրվայլեանի օրինակն Եւսեբիոսէն ձեռք խառնուած է։ Թարգմանութեան մէջն ալ նոյն սխալը կայ։ մեծ պակասութիւն մ'ալ գաղղիականին այս է, որ յատուկ անունները զոտանդունապօսեցի Հայոց անախորժ նոր լեզուովը կը գրէ։ Ե, ժ, ց, փոխելով ք, է, և Է տառից հետ, և այլն։ Հայկական հնչման հմուտ չեղողի մը աւանդաժուար է վայն գործածել։

Խորենացոյն հին ատենէ 'ի վեր Հայոց մէջ ստացած յարգը և մեծարանքը խիստ մեծ է։ Ինչ որ անոնք իրենց պատմութեան նկատմամբ գիտեն՝ միայն և միակ անկէ ունին։ յետագայ պատմագրաց քով այնպիսի կանոնական հեղինակութիւն մը ստացեր է՝ որ անոնք ինչուան իրեն խառնակ ժամանակագրութեան հետեւողութեամբ յետագայ միջոցի մը ժամանակագրութիւնը մէկդի դնելով՝ երեք պատմաբանաց ցանկը (Մեթիստին, Մովսէսին Ա. և Քրիստափորին) բոլորովին գուրս ձգեր

են է, Այս նկատմամբ Մովսէսի խորե-
նացւոյն ըրած աղետալի ազդեցութիւ-
նը կը տեսնուի 'ի մասնաւորի Սամուէլ
Անեցւոյն պատմական ժամանակագրու-
թեան մէջ (ի վերջ ժի դարուն), Հայոց
պատմագրութեան խորենացւոյն ազ-
դեցութեան տակ ընկճուիլն շատ հին
ըլլալուն կը վկայէ Յովհաննէս Կաթու-
ղիկոս պատմագիրն 'ի սկիզբն ի դա-
րուն, որ հին պատմութեանց մասամբ
գերի եղած է Մովսէսի: Հերոնիմոսի և
Ռեգայի ժամանակագրութիւն ինչ որ էր
միջնադարեան Արևելեան աշխարհ-
քով, նոյն է և խորենացւոյն ժամանակագրութիւնն
Հայոց քով: Հաւասարից նուազութեան
պատճառաւ իր ոճովը առաջին կարգի
համարուած է: Մովսէս Հայոց դպրու-
թեան ոսկեդարուն մէջ ապրեցաւ և
պատմագրութեան ընտիր և վայելչա-
բան ոճոյն մէջ գլուխ և հեղինակ սե-
պուեցաւ: Ինչ պատճառ որ փառասփի-
փառքն ազատացոյց, նոյնն անոր համ-
բաւը իբրև պատմագիր պայծառացոյց:
Հայ Հերոգոտ կը կոչուի, տիտղոս մը որ
իր ազգին մէջ առաջին եղող պատմա-
գրի մը երբէք չէ խնայուած, մանա-
ւանդ երբ ազգն քիչ շատ փառախնդիր
եղեր է: յիշելու է վինգենտիոս Բարլու-
բէք Փոնսմիայ Հերոգոտն:

Մովսէս Հայաստանէն ալ դուրս բա-
ւական համբաւ ստացաւ: Խորենա-
ցւոյն առ մեծամեծ Յոյն ցրցուցած
գարմանքն և պարսիկ և ասորի պատ-
մութեան նկատմամբ ունեցած խոր-
շումը՝ զոր ստեպ ստեպ կը յիշէ թե-
րևս կախարդեց զհեղինակաւոր բա-
նասէրս, կամ թէ պարզ մարդկային
կանոնին հետեւեցան աստեղ: որ ինչ առ
ձեռն կայ, անով դո՛ւ ըլլալու է: Հա-
մառտախլոյն անծանօթ հեղինակաց և

հատուածոց ընտիր նիւթը՝ զոր Մովսէս
կ'աւանդէ՝ Միւլլէրի յունական պատ-
մագրաց հատուկտիր հաւաքածուին
մէջ՝ սիրալիր ընդունելութիւն մը գտաւ,
և դէմ խօսող մը չեղաւ: Դեռ յառա-
ջեց պատմագրութիւնն:

Կիպարն նոր բացուած աղբերաց
վրայ մեծ ուրախութեամբ լեցուած իր
երկասիրութեան մէջ առաւ Մովսէսի
բոլոր պատմական տարեբքը, առանց
դուրս ձգելու անգամ անոր չիփօթ ժա-
մանակագրութիւնը, ստեպ արևմտեան
ընտիր աղբերաց զանցառութեամբ ալ:
որուն հետեւանքն այս եղաւ, որ իր գոր-
ծոյն հայ-պարսիկ հռովմէական կայ-
սերոց հետ ունեցած վերաբերութեանց
վրայ խօսող մասերը, գրեթէ անհետեւ-
լի են: Յայսմ՝ Մոմսըն աւելի ուղղադատ
գտնուել է. կը խոստովանիմ թէ ինքն
ալ, թէպէտ խիստ զգուշաւոր կերպով
Մովսէսի շատ յարգ տուեր է, ուզելով
անոր վկայութեամբ հաստատել, թէ
Միհրդատայ գործերն ինչ ազդեցու-
թիւն ըրեր էին Արևելեայց վրայ:

Հայերէնագէտ բանասիրութեան հի-
մը և տեսութիւնն այն է՝ ինչ որ Մով-
սէս ունի: Ընտելացոյն երկասիրու-
թիւն մը է Տիւրքեայ Հիւն Հայաստանի
պատմական երգաց և ժողովրդական
աւանդոյթեանց վրայ քննադիմելուն
յիստակ. Օրագիր. Դ. յար. ԺԹ, 5—58
(1852): Ընդ հակառակն Լանկուայի խո-
րեմացւոյն Հայոց պատմութեան աղ-
բերաց վրայ ըրած քննադիմելուն
յիստակ մը պէտք ունի: Ճեմարանին
Պետրքոյրի. Գ. 531 — 583 (1861)
գործ մ'է անգործածելի: Լակրօզ հին
հայերէնագէտ վարժապետ, Հայոց և
Հայաստանց Մովսէսի վրայ ունեցած
սխալ տեսութեան դէմ ուժգին մաքա-
ռելու ատեն՝ բոլորովին դատաւիտեց
գիտորենացին: Իր ընդդիմութեան հիմը
այս զրաւ թէ արդէն խորենացւոյն Գրի-
տոսէ առաջ Բ. դարու մէջ Բուլղար-
ներն 'ի Հայաստան կը գաղթեցնէ, և
կարծեց թէ խորենացւոյն պատմու-
թեան մէջ յիշուած Յովսեպոսեան վը-
կայութիւնները Յովսեպոս Պէն կորիտ-

1 Ամենին օտար տեսութիւն է և կարծես
թէ ինքն իրեն հետ կը մտադառնի. վասն զի քիչ
մը վեր կը վկայէ թէ Մովսէս իր պատմագրու-
թեամբ ինուան 442 կը հասցընէ, ուրեմն ինչ-
պէս կրնար 442-478 եղած գիպուածները յիշա-
տակել: Ինքն կրնայ ըլլալ թէ գետն հարկէր,
բայց ոսկեբան գրիչն և վայելչախօս լեզուէն իր
երանաշնորհ վարդապետաց աշխարհաշէն կե-
նաց հետ անշնորհաւ լռեց էր:

նի հռովմէական և հրէական պատմութեան, որ թ դարու գործ է¹, գործածութեան հետքեր ըլլան. ասկէ համարեցաւ թէ Հայոց պատմութիւնը վերջին դարերու մէջ Մովսէս Խորենացւոյ ընծայուած գործ մ'է: Լակրօզ իրեն սկեպտականութեան սահմանէն դուրս կը վազէ. կորիւնիտեան վկայութեանց նկատմամբ ըրած վարկածն բուրովին անհիմն է, և բուլղար ազգին անունը շատ աղէկ ծանօթ կրնար ըլլալ Խորենացւոյն: Լակրօզի անյալող փորձն ուրիշ բան չըրաւ բայց եթէ հակառակորդ հեղինակաց կարծիքը հաստատուի:

Մովսէս Խորենացւոյն ժամանակին և իր կենացը հանգամանաց վրայ որչափ որ ինքը մեզի աւանդած է այնչափը գիտենք: Գրեց իր պատմութիւնը, ինչպէս անձամբ կը վկայէ (Գ. կգ.), երբ տարիներու և ժերութեան բեռան տակ կը նեղուէր և անդադար թարգմանութեանց ետէ էր: Թովմա արծրունի 120 տարի կ'երկարածէ անոր կենսաքը, անշուշտ յառաւելութիւն փառաց Խորենացւոյն՝ իր անուանակից երբայցեի մեծ Նահապետին կենաց երկարութիւնն ալ անոր կ'ընծայէ. Սամուէլ անեցոյն աւանդածին համեմատ 370 ին ծնած և 489 ին վախճանած է, բայց իր խառնակ ժամանակագրական դրութենէն բան չհասկըցուիր: Իր պատմութիւնը 442 տարւոյն հետ կ'աւարտէ. բայց որովհետեւ պարթեւ թագաւորն Պերոզ առաջին կը յիշէ, կրնայ նոյնաշունչ սասանական թագաւորին իշխանութեան սկսելէն վերջը դրած ըլլալ, որուն կը յարմարի. վասն զի Լըվայէաւ

նի տագորութեան օրինակը մեզի պատերազմի մը վրայ տեղեկութիւն կուտայ, զոր Հայք իբրեւ դաշնակից Պարսից 444-446 ին պիտի ընէին Սպիտակ Հոնաց կամ Քուշանաց դէմ:

Սահակ բագրատունին ալ, Խորենացւոյն իր պատմագրութիւնը անոր ընծայած ժամանակն դեռ այն փառաց և աստիճանին ծայրը չէր հասած, ուր բարձրացոյց զանիկայ ոտը ելած Հայաստան իրեն գլուխ դնելով: Մովսէս՝ Հայոց եկեղեցւոյն և պարութեան կրկին լուսաւորացն մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտ էր, որք զնա ինքն իրենացին Եփեսոսի ժողովոյն ժամանակն յԱղեքսանդրիա խաւրեցին, որպէս զի այն տեղ յունարէն սովորելով և մեծամեծ երկասիրութեց (անշուշտ մեծամասամբ եկեղեցական գործոց) թարգմանութեամբ, օգտուի ի հայկականին: Եթէ յԱղեքսանդրիա սովորած ուսմունքն ապահովապէս հռետորական պիտի ըլլար, անկարելի չէր ժամանակին ուսման ոճէն ենթադրել և գուշակել. բայց այս բանիս ակնյայտին վկայ հիմա ձեռունիս ունինք անոր երկասիրութիւնը՝ հռետորութեան վրայ, 10 գիրք բաժնուած (Պիտոյից գիրք), որ թէոֆիլի և Լիբանիոսի ճաշակին համեմատ է: Հայոց պատմութիւնն ալ տեղ տեղ հռետորական է: Ասոր մէջ աւանդեր է իր յԱղեքսանդրիա, Հռովմ, Աթէնք և Բիւզանդիոն ըրած ճամբորդութիւնը, և երախտապարտ սրտիւ շնորհակալութիւն մը ըրեր է իր վարդապետաց, Մատենագրական եռանդն այս շրջագրութեանց մէջ ձեռք ձեռքի տուած հայկական կենդանի հայրենասիրութեան հետ կ'ընթանան. Մովսէսի Հայոց պատմութեան ամէն էջն զայս կը քարոզէ. ինչուան տեղ մ'ալ իր փափազը կը յայտնէ, թէ սիրելի էր իրեն հին հայկազունի թագաւորաց ժամանակն ապրիլ, յայտնի է թէ քրիստոնեայ միալով (Ա. Ժբ.):

Մովսէսի գործոյն ինչուան հիմայ բերած օգուտն համեմատութեամբ ոչ ինչ է: Մասամբ իրանական կրօնից և

¹ Արեւիտէ կամ Պէն Կրիս (Յենեօ) Ը կամ Թ դարու աբբէի մը, աւելի Յուսիս անուամբ ծանօթ. համառօտ ժամանակագրութեան մը հեղինակ սեպուած, որ ի Բաղդէա 1541 ին հրատարակուած է Միւնստերի Լատին թարգմանութեամբ հանդերձ. թարգմանուած է անգլիացի և գերմանացի ուսգրիներուն լեզուով: Արաբերէն թարգմանութիւն մ'ալ կայ Լը Ժէի (Le Jay) և վաղձոնի բաղդադէական աստուածընէին ետեւը գրուած: Քանի մը վեր ի վերջը երբայս դէպք անիրաւի ընացին Վիլի Կրիս մեծանուն Յովսէպոսին հետ նոյն կարծել:

վիպաց յիշատակները անշնան բաներ չեն, զորս աւելի դուրս ցատկեցընելը վիճաբանների արդիւնքն եղած է։ Իսկ բուն պատմութեան նկատմամբ բոլորովին ոչինչ է։ Ամենեւին միաձայնութիւն չկայ Հայաստանի վրայ ժամանակակից հեղինակաց պատմածներուն, հազիւ թէ նման անուն մը կը կարգայ։ Սէն-Մարգէն մեծ փութով յանալով Հայաստանի Յիշատակաց մէջ միաձայնութիւն մը գնել, ինչուան հաւանականութենէ կը շեղի։ Վասն զի խորենացոյն նշանակած թագաւորներն Հայաստանի ուրիշ մասերու մէջ կը թագաւորեն, ամենեւին զատ և ուրիշ դասական հեղինակաց յիշատակածներէն։ միայն կը համարի զանոնք ինքնիշխան տէր բոլոր երկրին և ստէպ աթոռանիստ տեղւոյն փոփոխումներ կը պատմէ։ այնպէս որ ըստ Սէն-Մարգէնի կարծեաց խորենացոյն թագաւորներն կրնային ինչուան դասական մատենագրաց անձանօթ մնալ։

Դեռ աւելի օտար է Էվալտի տեսութիւնն (Պատմ. Իսրայ. ազգ. Զ. 288)։ Մովսէս խորենացի որովհետեւ չի ճանչնար Հռովմէական կայսերաց ժամանակի և անոնցմէ կախմանը ունեցող թագաւորները, անոր համար բոլոր բռնութեամբ դրուած հայկական թագաւորները ժամանակագրութեան մէջ չի մտցնել։ Իբրեւ թէ որչափ որ ընդհանուր կը տւէր բնիկ հայ թագաւորութիւն՝ բոլոր 'ի Հռովմայեցոց և ձի Պարսից դրուած թագաւորներն եղած չ'ըլլային։

Մովսէսի երկասիրութեան պատմական գործածութիւնը որչափ փտանդաւոր է մեկի համար՝ դեռ աւելի յայտնի կ'ըլլայ անոր տուած քաշքշած մեկնութիւններովը։ Եթէ մոտածուի Հռովմայեցոց և Պարսից պատերազմաց միջոցն նոյն երկրին կարեւորութիւնը՝ որուն պատմութիւնը Մովսէս գրեց, և իր պատմական գործոյն հնութիւնը, որ յետ սուրբ Գրոց Արեւելեան պատմութեան հնագոյններէն մէկն է՝ որ ձեռքերնիս ունինք, կը զարմացուի թէ

այնպէս գրեթէ օչընչի կը վերածուին մեր դիմաց իրեն պատմագրական եղբակացութիւնները։

Իր Հայոց պատմութեան յարգն և արժանաւորութիւնն ժամանակագրութեանն չափելու է։ Մովսէս սեւեկեան թուականէն ինչուան իր ժամանակն պարսկական և հայկական թագաւորաց տարիներով (որոնք թագաւորաց գրոց մէջ եղած իսրայէլի և Յուդայի թագաւորաց տարեթւոյն պէս իրարու հետ վերաբերութիւն ունին) շարու, նուկ, յարաբերական և բոլոր ժամանակը գրաւող ժամանակագրութիւն մը կ'ընէ, որ իբրեւ խորենացոյն սեփական ժամանակագրութիւն համարելու է, և ոչ թէ սրբագրել, ինչպէս ըրաւ Վիստոն հռովմէական կայսերաց պատմութեան մասնաւոր ժամանակագրութեան համեմատ։ որոնց տարեթիւր Մովսէս միայն բացառութեամբ կը յիշէ, և որոնց ցանկն երբէք անթերի չի գնել։ Եթէ Մովսէսի այս ժամանակագրութիւնը համաձայնի պատմաբանօրէն հաստատուած իրաց՝ պարթևազն թագաւորաց նկատմամբ՝ շատ նպաստաւոր աղբյուր կ'ըլլայ դրամոյց։

Սասանեանց՝ իր մերձաւոր ժամանակին վրայ շատ անտեղեակ է, իսկ հռովմէական կայսերաց պատմութեան մէջ բոլորովին արդէն կ'երեւայ, զորոնք ամէնքն ալ 18 տարիով վեր կը հանէ։ Այս ընդհանուր սխալ ժամանակագրութիւնը բնականաբար պատմութեան վրայ ալ ձախտող ազդեցութիւն ըրեր է։ Բայց Մովսէս երբէք անձին հակառակ չէ։ այն բոլոր անուանքն որ իր դրութեան չեն ծառայեր՝ յարմարցնելու համար կը փոխէ, ոչ միայն պատմական գիպոց՝ այլ և յիշատակած նամակներու և յիշատակաց մէջ ալ։ Այս ըստ մեզ յայտնի ձեռք խառնել մ'է։ միայն նոր հայ պատմագիրք՝ ինչպէս Հ. Չամչեան և Մուրադա Ոհաննէս տարբեր բան մը չըրին իրենց քննութիւններուն մէջ արեւելեան և արեւմտեան աղբիւրներով պատմական գիպաց միութիւն մը հաստատելով, և

այս ալ առանց օրինակի չէ արեւելի
ժամանակագրաց մէջ. Եւտիքէս Աղեք-
ստնդրիոյ պատրիարքն ալ իր ժամա-
նակագրական գրութեան պատճառաւ
ժողովական գումարմանց մէջ պատ-
րիարգաց անունները բոլորովին տակն-
ուվրայ ըրաւ. նմանն ամեն տեղ կը
գտնուի, ուր որ պատմական քննադա-

տութիւնն դեռ մանուկ է. Մովսէս ալ
կ'արդարանայ այնու՝ որ իր նամակնե-
րը մեծաւ մասամբ յոյն պատմագրու-
թեան ոճով գրուած իր ճարտասանա-
կան ազատ շարադրութիւններն են :

Կը շարունակուի :

LES CHANTS LITURGIQUES DE L'ÉGLISE ARMÉNIENNE

En offrant aujourd'hui au public la première publication des antiques chants sacrés de l'Église d'Arménie, traduits en notes musicales européennes, nous obéissons moins à un désir personnel qu'aux pressantes sollicitations de nombreux artistes et amateurs, tant étrangers que nationaux, qui, depuis longtemps, souhaitaient la transcription de ces remarquables débris de la civilisation d'un peuple jadis célèbre.

C'est donc pour répondre à tous ces vœux que nous entreprenons aujourd'hui cette publication; cependant malgré la difficulté de notre entreprise qui nous fait sentir avant tout le besoin d'implorer l'indulgence et la bienveillante sympathie de nos lecteurs, nous osons nous flatter que nos travaux, auront au moins l'avantage de donner à l'amateur européen une idée du cachet spécial des chants de l'Orient.

Avant d'entamer l'objet même de notre ouvrage, jetons un rapide coup d'œil sur la contrée qui a été saluée du titre de berceau du genre humain, et où, selon le témoignage de la Bible elle-même, s'arrêta l'Arche, espoir du genre humain. Cette contrée est comprise dans la région de l'Asie, située entre l'Imérétie et la Géorgie au N., le Shirvan et l'Aderbéidjan à l'E., l'Aldejezira au S., et l'Anatolie à l'O. L'Arménie dont l'histoire remonte au berceau des plus antiques monarchies, forma d'abord un Etat puissant et indépendant, gouverné par des rois, dont le premier fut Haïg; il vivait environ 2000 ans avant Jésus-Christ. Plus tard ses successeurs, vaincus par Sémiramis, furent obligés de reconnaître la suzeraineté de l'Assyrie, et enfin, celle de la Perse. Conquise par les Macédoniens, l'Arménie passa sous la domination des Séleucides, mais elle reconquit de nouveau sa liberté et forma encore un royaume indépendant sous la dynastie des rois Arsacides. Obligée encore de combattre pour sa liberté contre la domination Romaine, elle dut enfin reconnaître la suprématie de Rome.

Depuis la chute de ce puissant Empire, l'Arménie subit plusieurs révolutions de dynasties et de gouvernements, jusqu'au XIVme siècle de notre ère,